

УДК: 82(07)

Осмонова А., магистрант, aiperi@mail.ru
К. Тыныстанов ат. БИМУ, Кыргызстан

**Т.КАСЫМБЕКОВДУН “СЫНГАН КЫЛЫЧ” ЧЫГАРМАСЫН
МЕКТЕПТЕ ХІ КЛАССТА САЛТТУУ ЖАНА ИНТЕРАКТИВДҮҮ
УСУЛДАР АРКЫЛУУ ОКУТУУ**

Макалада жазуучу Т. Касымбековдун тарыхый романы “Сынган кылычты” мектепте 11-класста салттуу жана интерактивдүү усулдар менен окутуунун ыкмалары жана программада бөлүнгөн сааттарды туура бөлүштүрүп, сабакты мыкты өздөштүрүү үчүн кандай кылуу керек экендиги тууралуу айтылат. Ошондой эле жазуучунун өмүрү-чыгармачылыгы тууралуу мугалимдин лекциясы аркылуу маалымат берилет. Жазуучунун чыгармачылыгын тааныштырып эле тим болбостон, чыгарманын өзүнө, анда камтылган тарыхый доор, жазуучу кайсы учурду камтыган, ал мезгил кыргыз элинин тагдыры үчүн кандай роль ойногон сыяктуу маалыматтар айтылат. “Сынган кылыч” тарыхый романы аркылуу жааштарды өз Мекенин, эли-жерин сүйүүгө, элдин басып өткөн тарыхына астейдил мамиле кылууга, эркин жашоо үчүн элге ак кызмат кылууга тарбиялайт.

Өзөктүү сөздөр: жазуучу, адабият сабагы, усул, тарбия, саат, программа.

Осмонова А., магистрант, aiperi@mail.ru
ИГУ им. К.Тыныстанова, Кыргызстан

**ТРАДИЦИОННОЕ И ИНТЕРАКТИВНОЕ ПРЕПОДАВАНИЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ Т.КАСЫМБЕКОВА «СЛОМАННЫЙ МЕЧ»
В ШКОЛЕ В 11 КЛАССЕ**

В статье рассматривается методика преподавания исторического романа Т.Касымбекова «Сломанный меч» в 11 классе в школе с использованием традиционных и интерактивных методов обучения, также автор рекомендует как правильно распределить часы в программе для эффективного усвоения учащимися. Также представлена вводная лекция о жизни и творчестве писателя. Автор освещает не только творчество писателя, но и само произведение, историческую эпоху и о том, какую роль сыграл этот период в судьбе кыргызского народа. В статье отмечается, что исторический роман «Сломанный меч» учит молодежь любить свою страну, свой народ, уважать историю народа, призывает служить народу во имя свободы.

Ключевые слова: автор, урок литературы, методика, обучения, часы, программа.

Osmonova A., Graduate student, aiperi@mail.ru
of IKSU named after K. Tynystanov, Kyrgyzstan

**TRADITIONAL AND INTERACTIVE TEACHING OF T. KASYMBEKOV'S
"BROKEN SWORD" IN 11 GRADE AT SCHOOL**

The article tells about the historical novel "Broken Sword" by T. Kasymbekov in the 11th grade at school using traditional and interactive teaching methods and how to properly organize the hours in the program and how to learn the lessons better. There will also be an introductory lecture on the life and work of the author. In addition to getting acquainted with the work of the author, the work itself tells about the historical era, about what period the author covered, and what role this played for the fate of the Kyrgyz people. Through the historical novel "The Broken Sword" teaches young people to love their country, their people, respect the history of the people, serve the people in the name of freedom.

Key words: author, literature lesson, methodology, training, hours, program.

Жаштарды тарбиялоодо адабият сабагынын ролу чоң жана мааниси терең. Өзгөчө өспүрүмдөргө таалим-тарбия берүүдө аларды коомдун жана келечек ээлери катары татыктуу тарбия берүүдө белгилүү жазуучу Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” тарыхый романы өз салымын кошорунда шек жок.

Чыныгы адамдык баалуулуктар, элдин акылмандык уюткусун түзгөн даанышмандыктын бардыгы бул чыгармада берилген. Романдын сюжетинде он тогузунчу кылымдагы кыргыз элинин тарыхы, башка элдер менен болгон карым-катышы, жашоо-шарты, үрп-адаты, каада-салты мыкты сүрөттөлөт.

Сүрөткер Төлөгөн Касымбековдун “Сынган кылыч” тарыхый романы 1842–1876-жылдар аралыгындагы Кокон хандыгынын бийлиги учурундагы кыргыздардын турмушунда болуп өткөн катаал окуяларды чагылдырат. Окуя 1865-жылы Ташкент тарабында Кокон хандыгынын кошуну менен орус падышасынын генералы Черняевдин аскери салгылашып жаткан окуя менен башталат. Жазуучу бул тарыхый чыгармасында Орто Азия элдеринин тарыхында эң мыкаачы, адилетсиз коомдук түзүлүштүн бири болгон Кокон хандыгынын учурундагы калк башына түшүп турган эң кыйын кезеңди бардык сапаты менен көркөм баяндап берген.

Т. Касымбеков кыргыз турмушундагы эң бир олуттуу мезгилге баа берип, турмуш чындыгын көркөм чындыкка айлантат. Романда чыныгы тарыхтын күңгүрөнгөн үнү угулат. Болгон окуялар өз калыбында көз алдыбыздан «мына биздин тагдырыбыз» дегенсип, дагы бир сыйра жарк этип өтүп, чыга берет. Ошону менен бирге тарыхта чынында эле болгон окуялар менен бирге, болбосо да болууга тийиш болгон окуялар чындыктын өзү сыяктанып, жазуучу түзгөн реалдуу дүйнөдөн өз ордун тапкан.

Чыгармада Кокон ордосунун негизделиши 1801-жыл деп берилсе, тарыхый булактарда Кокон ээлиги 1808-жылы хандык болуп жарыяланып, ошол убактан тартып Фергана өрөөнү Кокон хандыгы деп атала баштайт делет. Тарыхта Кокон хандыгы өзүнүн бөтөнчө деспотчулугу менен таанымал. Эл массасынын жакырланышы орто кылымдык даңкы чыккан кыйноочулук Кокон хандыгынын дооруна мүнөздүү көрүнүштөр. Кыргыз, кыпчак, өзбек элдеринин бул учурдагы турмушу алардын тарыхында бөтөнчө из калтыргандыгы талашсыз. Андыктан Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” романын жогорку класстарда адабият сабагынан берген мугалимдин негизги милдети жазуучунун чыгармасына бөлүнгөн саатты туура бөлүштүрүү жана ар бир сабакта чыгарманы окутуп түшүндүрүүдө терең жана мыкты сабак үчүн чыгармачылык менен салттуу жана интерактивдүү ыкмаларды өз орду менен пайдалануу туура болот. Жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгын жана “Сынган кылыч” романын XI окутууга азыркы учурда колдонулуп жаткан адабият программасы 4 саат [2: 52-53] бөлгөн. Программада бөлүнгөн бул 4 саатты 11-класска окутуп, материалдар менен тааныштырып, талдоо үчүн төмөндөгүдөй сабак-сааттарга бөлүштүрөбүз:

1. Киришүү сабагы. Кыргыз элинин чыгаан жазуучусу Т. Касымбековдун өмүрү жана чыгармачылык жолу. «Сынган кылычтын» кыргыз адабиятында тарыхый роман катары ээлеген орду. Чыгармада көрсөтүлгөн кыргыз элинин бир кылымга жакын тарыхын билүү жана аны талдоодон өткөрүү. Кыргыз элинин тарыхында Кокон хандыгы бийлик жүргүзүп турган учурдагы карапайым элдин социалдык жана психологиялык абалынын, сарбаздардын, бийлик төбөлдөрүнүн, ордо башчыларынын жашоо-шарты, салт-санаасынын, рухий дүйнөлөрүнүн кеңири ачылышы – 1 саат.

2. Ордодогу бийлик оюндары, анын айласыз курмандыктары. Бийлик жана эл турмушу. Чыгармадагы окуяларга негиз болгон тарыхый-документалдык булактар. Россия аскеринин басып кириши үчүн түзүлгөн шарттар жана баскынчылык саясатынын ашкерелениши – 1 саат.

3. Тарыхый романдагы каармандардын, кейипкерлердин көптүгү жана алардын чыгармадагы ээлеген орду, аткарган кызматы: Сарыбай, Айзада, Бекназар, Нүзүп, Мусулманкул, Исхак (Полотхан), Мадыл, Теңирберди, Абил бий, Шералы жана Кудаяр хан. Бул каармандардын кулк-мүнөзү, кыял-жоругу жана көтөрүп турган эстетикалык таалим-тарбиялык жагы – 1 саат.

4. Каармандардын образын берүүдө, ошол доордун тарыхый жагын чагылдырууда жазуучу колдонгон көркөмдүк каражаттар. Чыгарманын тили». Тарыхый чыгарма жөнүндө түшүнүк – 1саат.

Жогорудагы чыгармага бөлүнгөн сааты бөлүштүрүүдөн ачык көрүнүп тургандай, «Сынган кылыч» романынын негизги өзөк окуялары менен окуучуларды тааныштыруу, аларды талдоо иштери 1-сабакта кара сөздүн чебери, таланттуу сүрөткер Төлөгөн Касымбековдун өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө лекция-баянды улай эле өтүлүп баштайт.

Т. Касымбековдун “Сынган кылычына” арналган баштапкы эки сабак Н. М. Кудряшев [3: 72] белгилеген репродуктивдүү усулдун жардамы менен алып барылат. Анткени тарыхый роман жөнүндө жалпы түшүнүк айтылып, чыгармадагы көркөмдүк, философиялык, адеп-ахлактык баалуулуктарын окуучулардын ой-сезимине романдын өзүнүн көркөмдүк баасынан түшүрбөй, толук жеткирүү үчүн мугалимдин терең билими, чыгармачылык чеберчилиги талап кылынат. Андан кийинки сабактардын ийгиликтүү, түшүмдү болушу үчүн репродуктивдүү усулунун канчалык жемиштүү пайдаланылганынан толук көз каранды.

Бул сабакта окуучулар билимди мугалимдин лекциясынан, окуу китебинен, колдонмолордон, илимий-популярдуу китептерден, сын макалалардан жана да, интернет булактарынан даяр түрүндө алат.

Бул сабакта репродуктивдүү усулду колдонууда мугалим чыгарманын өзөк окуяларын айтып эле тим болуп калбайт, мугалим керектүү көндүмдөргө ээ болуунун жолдорун иш жүзүндө көрсөтөт. Мисалы эпизодду, же каармандын мүнөзүн анализдөө үлгүсүн сунуш кылат, андан соң ушуга окшогон тапшырманы өз алдыларынча аткаруусун тапшырат. Кыскасы, окуучулар «Сынган кылыч» романынын репродуктивдүү усулдун жардамы менен окууда жеке чыгарманын өзүн тереңдетип өздөштүрүү менен эле чектелбейт, ар бир учур үчүн өзүнүн пикири, ой-корутундусу болуп, чыгарманы адабий туунду катары талдай билүү көндүмдөрүн өздөрүндө иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгүн алышат. Андыктан бул сабактар үчүн репродуктивдүү усулдун тандалып алынышы туура жана андан аркы ийгиликти жаратууга түрткү берет.

Кыргыз элинин тагдырына туш келген келген опурталдуу тарыхый шарттагы саясий карама-каршылыктардын жүзүн чагылдыруу үчүн Т. Касымбеков Шералини ак кийизге олтургузуп хан кылгандан кийин адам курмандыктарынан баштап далай адамдын жүрөгүн титиреткен ички карама-каршылыктарды: Нүзүптүн башынын алынышы, Алымбектин башын кыя чабылышы, кыпчактарды өлтүрүү окуясы, Мусулманкулдун өлүмү, Болот-Искахтын дарга асылышы сыяктуу эпизоддордо драмалык курч диалогдорду кеңири пайдаланган.

Ошондой эле наристе төрөлгөндө кулагына азан айтып ат коюудан баштап, адам жашоодон өтүп кеткенде аш берүү (Жаманкулдун ашы) салтына чейин кыргыз элине таандык каада-салт, үрп-адат, атадан балага, энеден кызга калуучу асем буюмдар, кийген кийимдери, ичкен тамак-аштары тууралуу этнографиялык материалдар кеңири берилген.

Романдын негизги өзөк окуяларын өздөштүрүү, тереңдетип окутууда андагы сюжеттик линияларды билүү окуучулардын жумушун кыйла жеңилдетип, андан ары карай чыгарманын өзүн талдоого өтүүсүнө көмөкчү болот.

XI класста «Сынган кылыч» романындагы каармандардын образдарын талдоодо окуучулардын образ жөнүндөгү түшүнүгү өздөрүнө тааныш конкреттүү материалдардын негизинде тереңдетилип, берилет. Жазуучу өзүнүн каарманынын сүрөтүн турмуштагы көрүнүштөн эле алып көчүрүп койбостон, кыялдануунун жардамы менен турмуштагы фактылардын негизинде түзө тургандыгын түшүндүрүү керек. Жазуучу ар бир каарманды жаратуу үчүн көп изденип, ошол доорго тийиштүү өзгөчөлүктөрдү изилдеп, үйрөнүп, андан соң конкреттүү образ жарата тургандыгы жөнүндө маалымат берилиши керек. Окуучуларда чыгарманын адабий каарманы тууралуу түшүнүгү кенен болсо, анын ошол образ жөнүндө ошончолук терең билими болот. Ошондуктан мугалим адабий каармандын образынын мүнөздүү белгилерине текстти алгачкы окуу учурунда гана көңүл бурбастан, андан аркы сабактарда да, башкача айтканда, адабий каармандын образына талдоо жасап, окуучуларда ал жөнүндөгү түшүнүктү иштеп чыгуу мезгилинде да айрыкча көңүл буруусу тийиш.

Окуучулардын адабий каарман жөнүндөгү кабылдоосу, түшүнүгү канчалык бүдөмүк, тайыз болсо, ошол каармандын мүнөзү жөнүндөгү түшүнүгү да ошончолук начар болот. Ошондуктан мугалим адабий каармандын образынын мүнөздүү белгилерине текстти алгачкы окуу учурунда гана көңүл бурбастан, андан аркы сабактарда да, башкача айтканда, адабий каармандын образына талдоо жасап, окуучуларда ал жөнүндөгү түшүнүктү иштеп чыгуу мезгилинде да айрыкча көңүл буруусу тийиш.

Каармандын образын үйрөнүүдө мугалим текстти кеңири пайдалануусу милдет. Образды талдоо учурунда мугалим конкреттүү мисалдардын жардамы менен окуучулардын ошол образды көз алдына элестетүү ишин активдештирүүсү керек.

Андыктан каармандын образын үйрөнүүдө мугалим текстти сөзсүз пайдалануусу милдет. Образды талдап жатканда мугалим конкреттүү мисалдардын жардамы менен окуучулардын ошол образды көз алдына элестеткендей талдоо керек активдештирүүсү керек.

Адабият мугалими «Сынган кылыч» романынын материалдарынын негизинде андагы көркөм образдарды проблемалуу өздөштүрүү маселесине токтолсо, жакшы болот. Анткени мектепте проблемалык сабактын өтүлүшү андагы проблемалык суроо, проблемалык кырдаал менен тыгыз байланыштуу келет. Алгач маалыматтык суроо, проблемалык суроо деген эмне экенин карап көрөлү. Ырас, проблемалык суроо болгондон кийин, анын каршысында маалыматтык суроонун орун алышы – толук мыйзамченемдүү. Маалыматтык суроодо эгер окуучу материалды билсе, эч такалбай, ойлонуп отурбай эле жооп берет. Мисалы: «Т. Касымбековдун «Сынган кылыч»

романындагы Айзаданын адеп баш кошкон күйөөсүнүн аты ким?», «Кыргыз колу Коконго аттанар алдында курмандыкка чалынган Ашыр кимдин жигити?», «Бекназар баатырдын өлүмүнө ким себепчи?» деген сыяктуу суроолор маалыматтык гана суроо боло алары өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Проблемалык суроо деп окуучуну кайсы бир маселенин үстүндө ойлонтуп толгонттууга, өз жеке пикирин иштеп чыгууга мажбурлаган суроону айтса болот.

Натыйжада, бул сабактардын башкы милдети болуп чыгармадагы автордун берейин деген оюн, чыгарманын ички маңызында катылып жаткан негизги идеяны окуучулардын аң-сезимине толугу менен жеткендей болушуна жетишүү саналат. Ошондой эле азыркы илим менен техника өнүккөн доордо жаштарды адеп-ахлакка тарбиялап, жан дүйнөлөрүнө рухий азык берүүдө адабият сабагы чоң жүктү жана милдетти аркалайт. Өзгөчө, Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” романы жаштарды тарбиялоодо баа жеткис байлык катары кызмат кылат. Андыктан көркөм адабиятты окутуу өзгөчө роль ойной тургандыгы жалпыга маалым. Окуучуларды, студенттерди, деги эле жалпы жаштарды жогорку асыл идеяларга, адам баласы ыйык туткан асыл улуулук, адамгерчилик сапаттарга, терең аң-сезимдүүлүккө жана сезимталдыкка тарбиялоодо адабияттын кошкон салымы чоң. Жаштарга адабият менен искусствонун айтайын деген асыл идеяларын кандай кылып кызыктырып, кандай кылганда окуучулар адабий чыгармаларды сүйүп-окуп, андан баа жеткис баалуу кеңештерди, татаалим-тарбияны ала алат? Мына ушул сыяктуу маселелерди чечүүдө мугалим өзүнүн жардамын, кеп-кеңешин айтышы керек. Бүгүнкү күндө мамлекеттик деңгээлде адабият мугалими аң-сезимдүү, сабаттуу, жан дүйнөсү таза, сезимтал окурманды тарбиялоо үчүн изденүү менен мыкты сабакты өтүшү тийиш. Анткени келечектеги мыкты инсандын тарбияланып чыгышы үчүн алардын адамдык сезими, адамгерчиликтин түрдүү сапаттары бала кезден туура калыптанышы керек. Адамдын рухий дүйнөсү окуучулуктун алгачкы курагынан баштап бат калыптанат. Ошондуктан жаштарга тарбия жана билим берүү – мугалимден көп изденүүнү, чечкиндүүлүктү жана өз кесибин сүйүп мамиле талап кылынган кесип. Азыркы учурда жаштарды коомдук аң-сезимдүүлүккө жана ага шайкеш келген нравага тарбиялоо иши өтө курч коюлуп, ал үчүн көптөгөн иш-чаралар көрүлүүдө. Мына ошондой иш-аракеттердин бири – адабиятты өстүрүү, өнүктүрүү менен жаштарды тарбиялоо. Ошондуктан көркөм адабиятты окутуу өзгөчө роль ойной тургандыгы баарыбызга маалым. Окуучуларды жогорку идеяга, адамзат ыйык туткан асыл адеп-ахлактык сапаттарга, терең аң-сезимдүүлүккө тарбиялоодо адабияттын салымы чоң. Окуучуларга адабият менен искусствонун идеясын кандай жол менен жеткириш керек, канткен күндө окуучулар аларды сүйүп-окуп, андан баалуу кеңештерди, тарбия-таалимди алат? Мына ушул маселелерди чечүүдө мугалим өзүнүн кеп-кеңешин айтууга милдеттүү. Бүгүнкү күндө адабият мугалиминин алдына, баарыдан мурда, эстетикалык сабаттуу, сезимтал окурманды тарбиялоо көйгөйү күн тартибине курч коюлуп отурат.

Арийне, айта кетчү маселе – ушундай көлөмдүү тарыхый романга жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгына кошуп 4 гана сааттын бөлүнгөнү. Ушул программада бөлүнгөн төрт сааттын ичинде мугалим романды башынан аягына чейин талдоого мүмкүнчүлүгү толук жетпейт. Бул роман мектепте мурдатан бери эле окутулуп келе жатса да, чыгарма боюнча методикалык багыттагы, чыгарманы жиликтеп, саат-

сабактарга бөлүштүрүп окутуу боюнча изилдөөлөр азырынча жарык көрө элек. Ошондой эле Т. Касымбековдун өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө да методикалык эмгектер жокко эсе, мындай жагдайлар кыргыз адабиятынан сабак берген мугалимдерди бир топ кыйынчылыктарга дуушар кылат.

Окуучуларды элдин мыкты уулу болуп тарбияланышына, турмушта жолуга турган жакшылык-жамандыктарга, ак-караны ажыратууда, адам жашоосу жөнүндөгү түшүнүгүн тереңдетүүдө биз сунуш кылган сабак-сааттар жана усулдар жемиштүү жыйынтыктарды берет деген ойдобуз. «Сынган кылыч» романын окутуунун негизги максаты – окуучуларды өткөн тарыхыбызга, турмушка карата реалдуу, айкын көз карашты иштеп чыгуу, таалим-тарбия берүү, алардын оозеки жана жазуу маданиятын өстүрүү менен жалпы көркөм-эстетикалык жан дүйнөсүн кеңейтүү.

Адабияттар:

1. Касымбеков Т. Эки томдук тандалган чыгармалар, I том. -Фрунзе: Мектеп, 1990.
2. Кыргыз адабиятынын программасы. Жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин V–XI класстары үчүн. -Бишкек, 2011.
3. Кудряшев Н. И. Методика обучения литературе. В кн: Методика преподавания литературы (под. ред. З. Я. Рез). -Москва: Просвещение, 1977. - С. 72.
4. Оторбаев Б. Адабиятты окутуунун жаңы технологиялары. -Бишкек: Айат, 2010. -23-б.
5. Садыков А., Асаналиев К. Кыргыз прозасы. Китепте: Кыргыз совет адабиятынын тарыхы, 1-том. -Фрунзе: Илим, 1982. - 590-б.